

Pokrof

OOSTERSE CHRISTENEN, KERKEN EN CULTUREN

JAARGANG 59

NUMMER 3

JUN-JUL-AUG 2012

3 Europa vanuit Grieks-orthodox gezichtspunt – Vassilios Makrides**6 Hugo Ball: Byzantium à la dada**
– Frank Bosman

Aya Sofia in Istanboel, de oude hoofdstad Constantinopel van Byzantium. (Foto: Leo van Leijsen).

9 Sociale verantwoordelijkheid in Oekraïne – Roman Fihás**12 Meditatie: Herinneren en gedenken** – Frank Bestebreurtje**15 De Logos-hater** – Dolf Bruinsma**18 In Memoriam Paus Shenouda**
– Kees Hulsman**21 Korte berichten****23 Liturgieagenda**

Dit zomernummer van Pokrof brengt weer de wonderere wereld(en) van het oosters christendom bij u.

Griekenland staat de laatste maanden enorm in de belangstelling; professor Vassilios Makrides laat in zijn artikel over Europa vanuit Grieks-orthodox gezichtspunt zien hoe de kerk daar steeds een ambigue houding ten opzichte van de EU heeft aangenomen. Frank Bosman brengt ons in contact met de opmerkelijke betekenis die Byzantium speelde in het leven van de Duitse kunstenaar Hugo Ball. De kerken in Oekraïne begeven zich op het terrein van de sociale verantwoordelijkheid, sommige al tientallen jaren; en er is ook een hoop te doen, aldus Grieks-katholiek priester Roman Fihás. In een meditatie artikel gaat Frank Bestebreurtje in op het thema gedenken, zoals dat met name in kerkelijke kring in Rusland gebeurt. Dolf Bruinsma voert ons in het denken in van de Russische schrijver Sjostov, en Kees Hulsman gedenkt de Koptische paus Shenouda III die onlangs overleed en wiens betekenis de grenzen van zijn kerk ruim overschreed.

Goede zomer toegewenst, veel plezier met dit nieuwe Pokrofnnummer,

Leo van Leijsen,
redactiesecretaris

Pokrof verschijnt vijfmaal per jaar en is een uitgave van de Katholieke Vereniging voor Oecumene Athanasius en Willibrord

Redactie: Paul Baars, Wil van den Bercken, Paul Breninkmeijer, Dolf Bruinsma, Geert van Dartel, Josephien van Kessel, Dolf Langerhuizen (hoofdredacteur), Leo van Leijsen (redactiesecretaris), Heleen Murre-van den Berg, Katja Tolstaja, Huub Vogelaar.

Administratie en redactiesecretariaat:
Katholieke Vereniging voor Oecumene,
Biltstraat 121, 3572 AP Utrecht, tel. 030 -
2326907, e-mail: secretariaat@oecumene.nl,
internet: <http://www.oecumene.nl/Publicaties/Pokrof>

De auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen en geven niet de mening van de redactie weer. De redactie is verantwoordelijk voor titels en tussenkopjes alsook voor foto's en hun onderschriften. Voor mogelijke onjuistheden in aankondigingen van liturgievieringen en evenementen kan de redactie niet aansprakelijk worden gesteld. De redactie behoudt zich het recht voor ingezonden reacties in te korten of niet te plaatsen.

Opzeggingen dienen vóór 1 december in Utrecht te geschieden, anders wordt men verondersteld abonnee te blijven. De abonnementsprijs is €20, giro 5679145 (codes voor overboekingen vanuit buitenland: IBAN: NL 61 INGB 0005679145 en BIC: INGBNL2A t.n.v. Tijdschrift Pokrof, Utrecht. Opmaak: VANDARTEL, Oss Drukwerk: Van Stiphout, Helmond.

Het probleem (West-) Europa vanuit Grieks-orthodox gezichtspunt

Grieks-orthodox kerkje uit Byzantijnse tijd, Plaka Athene.

Regelmatig is Griekenland in het nieuws in verband met de euro-crisis. Intussen vernemen wij hoe moeilijk de meeste Grieken het hebben onder de afgedwongen bezuinigingen. Antiwesterse sentimenten worden erdoor aangewakkerd. In het tijdschrift Religion & Gesellschaft, nr 1, 2012 verscheen een artikel van prof. dr. Vasilios Makrides. Hij is sinds 1999 hoogleraar religiewetenschappen, met als zwaartepunt Orthodox christendom, aan de Filosofische Faculteit van de Universiteit van Erfurt. Hij bespreekt de problemen rondom antiwesterse sentimenten van met name Orthodoxe zijde in Griekenland. Wij geven zijn tekst vertaald en ingekort weer.

In Griekenland treft men zowel sterke pro- als antiwesterse houdingen. Bij de kijk op het Europese Westen speelt de Orthodoxie een belangrijke rol. Enerzijds wordt het Westen beschouwd als een decadente samenleving, anderzijds komt dit overeen met het Orthodoxe superioriteitsge-

voel. Daarbij moet onderscheid gemaakt worden tussen een open en een latente Orthodoxe antiwesterse en/of anti-Europese houding. Het lidmaatschap en de betrekkingen tot Europa en het Westen van landen met een overwegend Orthodox-christelijke cultuur in Oost- en Zuid-oost-Europa behoren tot de meest discussabele onderwerpen sinds de Val van de Muur in 1989. Dit komt doordat de historische, religieuze en culturele betrekkingen tussen Oost en West in Europa allesbehalve soepel waren. Bekend is de Orthodoxe anti-westerse houding enerzijds en een minachtende westerse houding ten opzichte van het Orthodoxe Oosten anderzijds. De vraag is echter hoe het met Griekenland is gesteld, een land dat wegens zijn erfenis van de Antieken aan de wieg van het moderne Westen staat, niet achter het IJzeren Gordijn lag en sinds 1981 lid van de Europese Unie is. Hoewel zelfs de naam 'Europa' een Griekse oorsprong heeft, gaat men tegenwoordig niet automatisch uit van het Europese karakter van Griekenland. Het is dan ook geen toeval dat de Franse krant *Le Monde* op 17 november 2011 een uitvoerig artikel met betrekking tot de huidige economische crisis publiceerde onder de titel 'Is Griekenland een Europees land?'

In dit verband dringt zich de vraag op naar de mogelijke rol van de Orthodoxie bij de problemen van Griekenland met Europa en het Westen, als men bedenkt dat – historisch gezien – deze antiwesterse houding vooral door de Orthodoxie is gevoed.

Samengaan pro- en antiwesterse

Europa was historisch gezien geen onveranderlijke grootmacht, maar een politiek-culturele idee, die steeds opnieuw werd gedefinieerd. Het begrip Europa kreeg echter voor de Orthodoxe wereld een andere betekenis dan in de West-Europese culturen. De begrippen Oost en West werden voornamelijk door de Byzantijnen gebruikt. In de 18^e eeuw was het ‘verlichte Europa’ een eenheid die voorheen met het Westen werd geïdentificeerd. Om die reden is ‘Europa’ voor de Orthodoxen vaak synoniem voor het Westen. Europa betekent aldus in de eerste plaats ‘de Anderen’. Verwesterlijking, modernisering en europeanisering werden vaak gelijkgesteld. Dat verklaart de antiwesterse en anti-Europese mentaliteit gevoelens bij veel Orthodoxen.

Pro- of antiwesterse houdingen hebben in de Orthodoxe wereld sinds de Byzantijnse tijd altijd naast elkaar bestaan. Een actueel voorbeeld kan dit verduidelijken. De Orthodoxe Kerk van Griekenland werd in 2000 bij de verwijdering van informatie over religieus lidmaatschap op de identiteitskaarten door veel politici, intellectuelen en journalisten als zeer anti-Europees neergezet. Deze wet greep terug op de officiële anti-discriminatiepolitiek van de Europese Unie. Nochtans onderhoudt juist diezelfde kerk op verschillende niveaus sedert jaren nauwe contacten met de Europese instituties. Al geruime tijd geleden heeft zij een eigen synodaal comité en een eigen kantoor in Brussel om van de bestaande EU-programma’s en -faciliteiten te kunnen profiteren. Bovendien is de kerk in alle huidige Europese en internationale religieuze fora en dialogen vertegenwoordigd, van de Oecumenische Raad van Kerken tot de Conferentie van Europese Kerken. Kan men deze kerk dan globaal als anti-Europees beschouwen? Datzelfde geldt voor het Oecumenisch Patriarchaat van Constantinopel, waarvan de talrijke initiatieven op het gebied van milieu en ecologie internationaal met vette koppen in de krant hebben gestaan en dat in hoog aanzien staat bij de Europese instanties. Maar in de monnikengemeenschap op de H. Berg Athos zijn opnieuw antiwesterse gevoelens prominent aanwezig. In

1999 werd Edward kardinaal Cassidy, de president van de Pauselijke Raad voor de Eenheid van Christenen, en een rooms-katholieke delegatie het bezoek aan Athos geweigerd. Anderzijds zijn diezelfde kloosters op Athos bereid gelden ter waarde van miljoenen aan te nemen van de EU voor de restauratie van deze eerbiedwaardige kloosters. Deze voorbeelden maken duidelijk dat er meerdere denk- en handelwijzen bestaan.

De feitelijke actuele problemen

Zijn deze moeilijkheden primair van theologische aard? De religieuze twistpunten tussen Oost en West zijn aan de meerderheid van de Orthodoxe Grieken tegenwoordig volledig onbekend, ja zelfs betekenisloos. Denk aan het *filioque* (‘en van de Zoon’) of aan het onderscheid tussen Wezen en Goddelijke Energieën bij de hesychasmestrijd in de 14^e eeuw. Het zijn onderwerpen die Orthodoxe theologen gebruiken als speciale scheidingslijn in vergelijking met het Westen. Iets dergelijks geldt ook voor de historische motieven die ongetwijfeld een rol spelen en verbazingwekkend aanwezig en actueel zijn, maar voor de huidige problemen tussen Oost en West geenszins doorslaggevend. De Orthodoxe reacties op het bezoek van paus Johannes Paulus II in mei 2001 aan Athene werden bijvoorbeeld met de verovering en plundering van Constantinopel door de kruisvaarders in 1204 in verband gebracht, waarvoor de paus aan de Orthodoxen officieel vergeving vroeg. De vraag is of deze gebeurtenis werkelijk ten grondslag ligt aan de huidige antiwesterse houding van de meeste Orthodoxen en of niet andere gronden een aanzienlijke rol spelen. Het gaat om problemen die met het bestaan van twee verschillende, ja zelfs gedeeltelijk volkomen onverenigbare cultuurcomplexen te maken hebben.

Orthodoxe evaluatie ‘Westen als decadent’

Ontwikkelingen in het Europese Westen zoals de scholastiek, het theologisch rationalisme en intellectualisme, de conflicten tussen pausdom en keizerrijk, de Renaissance, de Reformatie, de wetenschappelijke revolutie, de Verlichting, de Franse Revolutie, de massale ontkerstening in de 19^e eeuw, de scheiding van Kerk en Staat en vele andere ontwikkelingen worden van Orthodoxe zijde als onvermijdelijke, elkaar opvolgende fasen naar de ondergang van de westerse beschaving gezien. Deze ontwikkeling had echter ook een sterke invloed op het Orthodoxe Oosten in de verwesterlijking van het moderne

leven. Dit leidde tot een interne polarisering van Griekenland met geschillen tussen pro- en antiwesterners.

Een variant op deze zienswijze kan men zien in de officiële publicaties van de kerken. Bijvoorbeeld in de tijd van de aartsbisschop Christodoulos (1998-2008): de westerse cultuur wordt daarbij (weliswaar niet uitsluitend) zeer vaak negatief gekwalificeerd, als consumentgericht, materialistisch, individualistisch, areligieus, antropocentrisch en gericht op het aardse, terwijl de Grieks-orthodoxe cultuur – in ideale vorm – het tegenovergestelde laat zien.

Verbazingwekkend genoeg treft men dergelijke oordelen ook aan in teksten die voor de eenwording van Europa pleiten. Hier gaat het om impliciete kritiek op het Westen of Europa die achter schijnbaar prowesterse uitingen en houdingen verborgen kan zijn.

Orthodoxe superioriteitsgevoelens

De tweede moeilijkheid betreft het superioriteitsgevoel van het Orthodoxe Oosten. Men wijst op het bezit van het ware geloof, de Orthodoxie, waarvan de waarde op geen enkele manier met andere wereldse schatten vergeleken kan worden. De eigen cultuur en de speciale Grieks-orthodoxe levenswijze worden steeds als superieur beschouwd, waarbij eerder de verschillen dan de overeenkomsten tussen de te vergelijken culturen worden benadrukt. Omdat het Westen soms verdwaald is, moet de Orthodoxie het redden. Men wil het Westen uit zijn impasse voeren en verlossen. Zulke houdingen treft men zowel aan in de officiële kerkretoriek (bijvoorbeeld gedurende de ambtstijd van aartsbisschop Christodoulos) alsook bij verschillende Orthodoxe theologen en denkers die uitgaan van een gevallen en ziek Europa.

Orthodoxe complottheorieën

Vanuit de angst voor het – in de moderne en tegenwoordige tijd inderdaad het meest dominerende – Westen ontstond de gedachte aan een algemene samenzwering. Historisch gezien waren deze angsten vanuit Orthodox gezichtspunt geenszins ongegrond, want de politiek der Rooms-katholieke Kerk na het Grote Schisma was erop gericht de christenen in het Oosten – ten minste religieus – onder Latijns gezag te brengen en over de hele christelijke wereld het primaat van Rome te handhaven. Ook protestantse missies in het Oosten bevestigden bij de Orthodoxen dit vijandige beeld van het Westen en lieten een negatieve indruk achter. Tijdens de

Joegoslavië-oorlog geloofde men in een ‘alliantie’ van het Vaticaan, het internationale zionisme en de westerse machten tot definitieve vernietiging van de Servische Orthodoxie. Nieuwe samenzweringsscenario’s hebben zich in het kielzog van de zware economische crisis sinds 2009 ontwikkeld, als een hernieuwde opportunistische aanval van het Westen op Griekenland. Ook werd het ominieuze getal 666, het getal van de antichrist uit de Openbaring van Johannes, met de nieuwe identiteitskaart in verband gebracht, wat in Griekenland felle reacties tot gevolg had. Enerzijds leidt dit complotdenken tot de volledige demonisering van het Westen en van Europa; anderzijds wordt daarmee echter de aantrekkingskracht van de westerse cultuur op dit specifieke gebied niet opgeheven, wat tot de steeds weer opblaiende strijd tussen pro- en antiwesterse stromingen leidt.

Deze cultureel bepaalde moeilijkheden vormen zeker geen onoverkomelijke barrières voor de integratie van Europa, maar plaatsen op de weg daar naartoe op cultureel niveau hindernissen die nog van blijvend gewicht zijn. Dit zou ook van invloed kunnen zijn op de prowesterse zakelijke politiek van Griekenland. In het kader van de huidige economische crisis gaan in het land op dit moment steeds meer anti-Europese stemmen op, onder andere bij verschillende Orthodoxe auteurs. Culturele verschillen zijn niet alleen in Griekenland, maar ook in de andere lidstaten aanwezig en invloedrijk. De vermelde cultuur- en mentaliteitsverschillen kunnen in dikwijls verschillende contexten worden gebruikt en in bepaalde zaken een einde van de Europese eenwording versnellen. Het is maar te hopen dat dit scenario geen werkelijkheid wordt.

Vasilios Makrides

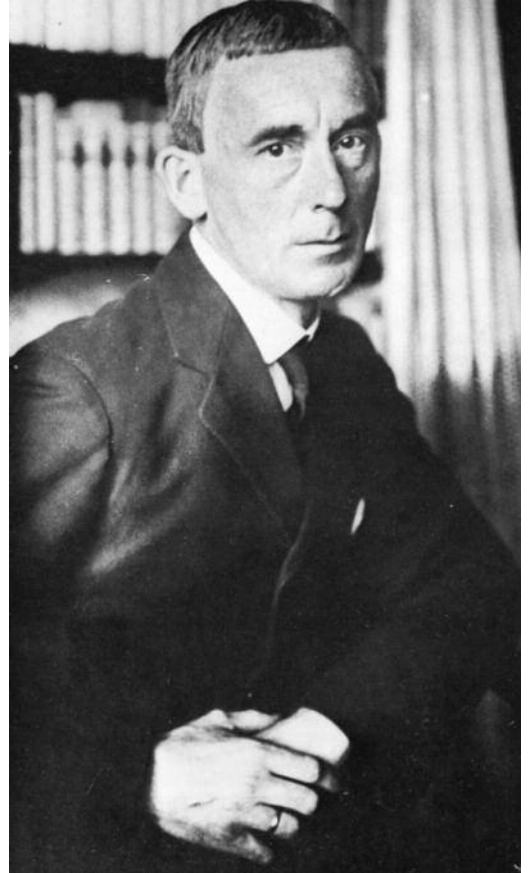
Vertaling: K. Oskamp; bewerking: P. Breninkmeijer.

Byzantium à la dada

Hugo Balls *Byzantinisches Christentum*

Hugo Ball is ongetwijfeld een van de meest bizarre figuren van de 20e eeuw.

Geboren in 1886 in het Duitse Pirmasens verwierf hij internationale faam als dadaïstisch kunstenaar tussen de twee wereldoorlogen. Ontgoocheld door het geweld streefden de dadaïsten naar artistieke vernietiging van deze wereld in de hoop op een betere. Samen met zijn medekunstenaars Hans Arp (1887-1966), Richard Huelsenbeck (1892-1974) en Tristan Tzara (1896-1963) maakte hij 'onzinnig' theater en schreef hij gedichten die uit louter klanken bestonden. De gruwelen van de Eerste Wereldoorlog deden Ball en de dadaïsten twijfelen of er voor onze geschonden wereld nog redding mogelijk was.

Op 23 juni 1917 trad Ball in Zürich op, gekleed in een paarse mantel en een soort toeter van papier om zijn hoofd. Het is zo'n foto die je niet gauw vergeet, nadat je hem eenmaal gezien hebt. De dichter staat op de planken, gestoken in een kostuum van kartonnen kokers die zijn borst, benen en armen bedekken. Zijn handen gaan schuil onder brede papieren klauwen, om zijn hals is een glanzende kraag gedrapeerd en op zijn hoofd prijkt een hoge, cilindervormige hoed met strepen. Hij las zijn klankgedicht *gadji beri bimba* voor: louter ritme en klank, geen betekenissen meer in de gewone zin van het woord: "gadji beri bimba glandridi laula lonni cadori" enzovoorts.

Beroep op een oude traditie

De voorstelling maakt een verpletterende indruk op vooral Ball zelf. In zijn dagboek *Flucht aus der Zeit* (Vlucht uit de tijd, 1927) schrijft Ball dat hij onder het uitspreken van dit 'loze' gedicht ineens moest terugdenken aan zijn katholieke jeugd, aan de klaagzangen bij een requiemmis. Tijdens zijn studies in München en Heidelberg had hij het katholieke geloof van zijn jeugd

afgelegd ten gunste van Nietzsche en de Franse anarchistische filosofen. Balls stem nam nu de toon aan van het gregoriaans en de kerkelijke gezangen. Daarmee kreeg zijn optreden een diepreligieuze bijklank. De chaos van de wereld en de absurditeit van zijn eigen performance waren bezworen via een beroep op een oude, kerkelijke traditie. Op 7 december 1919 troffen de klanken van het kerkelijke Credo hem diep. 'Alle klanken zijn in het Credo aanwezig,' verzuchtte hij. Ball en zijn vrouw Emmy Hennings bekeerden zich tot de Katholieke Kerk.

De katholieke Ball

Van de weeromstuit begon deze 'koning van dada' allerlei katholieke werken te schrijven. *Zur Kritik des deutschen Intelligenz* (De kritiek op

de Duitse intelligentsia, 1919) en *Die Folgen der Reformation* (De gevolgen van de Reformatie, 1924) zijn diepreligieuze, bijna koortsige pamfletten tegen de waarloosheid van een god-loze wereld. In 1927 publiceerde Ball zijn dagboek *Flucht aus der Zeit* (Vlucht uit de tijd), dat in de traditie van Augustinus' *Confessiones* bestaat uit een moreel geladen terugblik op zijn dadaïstische verleden. De historiciteit van zijn 'herinneringen' vindt Ball veel minder belangrijk. In 1923 verscheen *Byzantinisches Christentum* (Byzantijns christendom), dat Ball samen met *Kritik* en *Die Folgen* als een literaire drie-eenheid beschouwde.

Toen Ball op 14 september 1927 aan kanker stierf, duurde het slechts enkele jaren voor zijn dadaïstische werken – en dan vooral zijn klankgedichten – internationale roem verkregen. In Nederland werden zijn gedichten gepubliceerd in *De Stijl* dat onder leiding stond van Theo van Doesburg. De 'katholieke Ball' kreeg echter heel wat minder aandacht. Veel dadaïsten en kunstcritici zagen zijn bekering tot het katholicisme toch een beetje als het begin van het artistieke einde van Ball. Enkele katholieke biografen hebben andersom de neiging om Balls dadaïstische experimenten te degraderen tot een 'zondeval' alleen. Het behoeft geen betoog dat de dadaïstische en katholieke Ball in elkaars verlegde moeten worden gezien.

'Byzantijns christendom'

Zoals gezegd kwam in 1923 het boek *Byzantinisches Christentum* uit bij Duncker & Humbolt in München in een oplage van 3000 exemplaren. In 1931, 1958 en 1979 verschenen nieuwe (bescheiden) oplages. Het boek was vooral antiquarisch nog wel met enige moeite te vinden. In 2011 verscheen *Byzantinisches Christentum* echter in de serie *Sämtliche Werke und Briefe* (Verzamelde werken en brieven) van Ball onder redacteurschap van de Duitse theoloog Bernd Wacker. Deze vierde druk houdt de tekst en titel van de eerste druk in 1923 aan, evenals de oorspronkelijke voetnoten. Behalve de tekst zelf bevat deze uitgave ook veel taalkundige aantekeningen en een massief *Nachwort* (Nawoord) van Wacker zelf over de inhoud en de ontstaansgeschiedenis van het boek. Dankzij Wacker is Balls *Byzantium* boek nu weer voor een breed publiek beschikbaar. Helaas bestaat tot op de dag van vandaag geen enkele vertaling, noch in het Nederlands noch in een andere taal.

Het boek *Byzantinisches Christentum* bestaat feitelijk uit drie delen, elk gewijd aan een 'heilige':

de H. Johannes Climacus (circa 579-649), Dionysius de Areopagiet (5/6^e eeuw) en de H. Simeon de Styliet (390-459). Helaas voor de lezer bevat het boek geen enkele inleiding, voorwoord of conclusie. Ook in Balls andere werken zijn geen aanwijzingen te vinden over het waarom van dit boek of de reden voor de keuze voor deze drie personen. Ook werd het boek, direct na verschijnen, door enkele vooraanstaande katholieke theologen negatief bekritiseerd. Onder andere Erich Przywara, Romano Guardini en Erich Stiglmayr verweten Ball slordigheid in citeren, gebrekkige kennis van de patristiek, de theologie en de bijbel, en een venijnige antilichamelijke houding.

Hoewel Balls boek er op het eerste gezicht inderdaad uitziet als een wetenschappelijk betoog, inclusief Griekse en Latijnse citaten, veel voetnoten en uitgebreide literatuurverwijzingen, is het maar de vraag of Balls boek ook als zodanig moet worden gelezen. Qua toon doet het boek vaak denken aan een ouderwets heiligenverhaal. Maar Ball combineert in dit boek ook zijn bekende maatschappijkritiek met zijn eigen religieuze verlangens.

Climacus, Dionysius en Simeon

Uit zijn dadaïstische werken en ook uit *Kritik*, *Folgen* en *Flucht* weten we dat Ball zijn leven lang geworsteld heeft met zijn houding tot de wereld. Door de Eerste Wereldoorlog ontwikkelde hij een diepcynische kijk op de wereld. Zijn wereldbeeld lijkt op dat van de klassieke gnosis: hemel en aarde, lichaam en ziel, boven en onder zijn radicaal van elkaar gescheiden. In de figuren van Climacus en Simeon, die Ball in de patristische bronnen dacht aan te treffen, vond hij religieuze woorden en beelden om zijn dualistisch wereldbeeld te ondersteunen. Inderdaad zijn in Climacus' monastiek levenswerk, de *Scala Paradisi* (de Paradijsladder, over de opgang van de ziel tot God) veel passages te vinden waarin het lichaam wordt afgebeeld. Climacus' deugdenladder wil echter de ziel reinigen door het lichaam te tuchtigen, niet door het lichaam te vernietigen. Dat weerhoudt Ball er echter niet van Climacus voor zijn theologisch karretje te spannen. Ook in het gedeelte over de pilaarheilige Simeon is Ball vooral geïnteresseerd in allerlei anekdotes waaruit afkeuring voor het lichaam spreekt. Simeon moest niets van vrouwen hebben en weigerde zelfs zijn eigen moeder de avond voor haar dood aan te raken.

Ball had voor Dionysius een andere rol in zijn *Byzantinisches Christentum* bedacht. Ball lijkt best

te hebben geweten dat de schrijver van de *Hemelse Hiërarchie en de Kerkelijke Hiërarchie* niet dezelfde was als de bekeerling van Paulus op de Areopaag in Athene. Maar hij kent geen enkel belang toe aan dit inzicht. Het werk van Dionysius, die dan ook vaak pseudo-Dionysius wordt genoemd, wordt gekenmerkt door een synthese tussen de christelijke boodschap en het neoplatonisme. Ball gebruikt Dionysius vooral om een onderscheid te kunnen maken tussen wat hij noemt de 'goede gnosis' en de 'slechte gnosis'. De eerste hoort bij Dionysius en is orthodox. De tweede is ketters en heterodox.

Als Ball kon aantonen dat bepaalde elementen van de antieke gnosis in het werk van Dionysius een plek innemen, kon hij daarmee die elementen als orthodox katholiek presenteren. Ball zelf - we zagen het al eerder - had nogal last van dualistische tendensen (dat is het denken in een strikte tegenstelling van lichaam en ziel, waarbij het lichaam zwaar ondergewaardeerd wordt, red.). Door zijn eigen gnostische ideeën te projecteren op de kerkelijk *salonfähige* Dionysius, kon hij zijn ideeën inpassen in de brede traditie van zijn nieuw gevonden katholieke geloof. Dat hij hiermee de historische Dionysius geweld aan moest doen, was van secundair belang voor Ball.

Theologisch belang

Het historische en theologische belang van Balls *Byzantinisches Christentum* kan dankzij het werk van Wacker nu zichtbaar worden voor een breder publiek. In tegenstelling tot de biografen uit de jaren '50 - '80 van de vorige eeuw wordt in Balls Byzantiumboek duidelijk dat er geen waterscheiding is aan te brengen tussen de katholieke en de dadaïstische Ball. Ook al tijdens zijn periode in Zürich (en zelfs daarvoor) zijn spirituele componenten in Balls werken te traceren. Daarmee wordt nogmaals zichtbaar dat de historische avantgarde-beweging, waar dada een deel van uitmaakt, niet een areligieuze beweging was, zoals nog steeds maar al te vaak wordt aangenomen. In de bundel *Avant-garde en religie* (2009) laten Theo Saleminck en ikzelf zien dat de avantgardisten wel degelijk een geheel eigen spiritualiteit hadden. Anderzijds kan de katholieke Ball niet worden gezien als een totale breuk met dada, zoals sommige moderne hagiografen van hem graag zouden willen. Dada is geen gril, geen bevlieging van Ball tussen twee periodes van vroomheid en trouw aan de moederkerk. In *Byzantinisches Christentum* is een katholieke dadaïst aan het werk, die de gebrokenheid van de wereld na de Eerste Wereldoorlog

Op 23 juni 1917 trad Ball in Zürich op, gekleed in een paarse mantel en een soort toeter van papier om zijn hoofd.

in religieuze termen wilde begrijpen. Helaas hebben zijn werken de opvolger van *La Grande Guerre* (de Grote Oorlog, d.w.z. de Eerste Wereldoorlog) niet kunnen voorkomen. En gelukkig hoefde Ball die Tweede Wereldoorlog ook niet meer mee te maken.

Frank G. Bosman

Drs. Frank G. Bosman is cultuurtheoloog en verbonden aan de Tilburg School of Catholic Theology, waar hij een proefschrift voorbereidt over *Byzantinisches Christentum*. Zijn weblog is www.goedgezelschap.eu

Hugo Ball, *Byzantinisches Christentum. Drei Heiligenleben, Primasens* (2011), uitgegeven en commentarieerd door Bernd Wacker.

Frank G. Bosman en Theo Saleminck (red.), *Avant-garde en religie. Over het spirituele in de moderne kunst 1905-1955*, Van Gruting: Amsterdam (2009).

De kerken in Oekraïne

Sociale verantwoordelijkheid en de Oecumenische Sociale Week

De kerken staan voor enorme sociale uitdagingen in Oekraïne, zoals alcoholisme, drugsverslaving, abortus en echtscheiding. Vader Roman Fihus, Grieks-katholiek priester uit Oekraïne, beschrijft eerst de huidige stand van zaken van het kerkelijk sociaal werk in Oekraïne. Daarna zoomt hij in op het sociaal werk van de Oekraïense Grieks-katholieke Kerk, op zijn geschiedenis, activiteiten en structuur. Hij besluit dan met een belangrijk interkerkelijk project, de sinds 2008 jaarlijks terugkerende Oecumenische Sociale Week, die hij beschouwt als een voorbeeld van gezamenlijke inzet voor christelijke waarden.

Alcoholisme en drugsverslaving zijn twee van de grootste problemen in Oekraïne. Volgens internationale normen verkeert een land op een kritische grens als men meer dan 9 liter pure alcohol per hoofd van de bevolking per jaar drinkt. In Oekraïne is dat ruim twee keer zo veel. Met ongeveer 20 liter per jaar is het zelfs een van de hoogste ter wereld. Officiële statistieken houden het echter op 12 tot 13 liter.

Uit onder andere sociologische studies blijkt dat zo'n 300.000 mensen drugsverslaafd zijn. Daarvan is 95 % tussen de 15 en 30 jaar, terwijl 97% als tiener met drugs heeft geëxperimenteerd.

Nog meer sociale uitdagingen

Naast alcohol- en drugsproblemen zijn daar: **Aids** ~ Oekraïne kent tevens het grootste aantal HIV-besmettingen van Oost-Europa. Officieel zijn er 50.000 mensen geregistreerd als dragers van het virus, maar volgens internationale gegevens zou het tien keer zo veel zijn. **Abortus** ~ Volgens NGO's zijn sinds de onafhankelijkheid 30 miljoen abortussen uitgevoerd. Volgens officiële statistieken zou het aantal de afgelopen jaren zijn afgenomen.

Poster van de Tweede Oecumenische Sociale Week in Lviv.

Toch wordt geschat dat er jaarlijks nog steeds zo'n 250.000 abortussen worden uitgevoerd. Dat zijn er ongeveer 700 per dag, een veelvoud van het aantal in andere ontwikkelde landen. **Echtscheiding en ongehuwde zwangerschappen** ~ Het aantal echtscheidingen en buitenechtelijke zwangerschappen loopt min of meer parallel met de mate waarin Oekraïners religieus zijn. Dat is ongelijk verdeeld over het land. In het westen is men religieuzer dan in het oosten (zie kadertje)

Kerkelijk sociaal werk nu

De kerken in Oekraïne zijn actief in liefdadigheid, financiële dienstverlening en voedsel- en kledinghulp. Kerkelijke instellingen geven in gaarkeukens gratis maaltijden aan sociaal ach-

Religiositeit in Oekraïne volgens de officiële statistieken

Westen:	34,5%	<i>ofwel</i>	11.462 geloofsgemeenschappen
Centrum:	23%		7.762 geloofsgemeenschappen
Zuiden:	17,3%		5.853 geloofsgemeenschappen
Oosten:	9,4%		3.138 geloofsgemeenschappen

tergebleven groepen, alleenstaanden en ouderen. Dat alles gebeurt in regionale centra en districtscentra, maar ook in steden. In de jaren '90 van de vorige eeuw kregen ziekenhuizen en weeshuizen naast materiële hulp ook medicijnen.

Het *Staatscomité voor Religieuze Zaken* geeft in zijn jaarverslagen feiten en cijfers over de sociale activiteiten van de kerken en andere religieuze gemeenschappen. Volgens het overheidsorgaan gaat het met name om traditionele zwaartepunten. Dat zijn enerzijds tehuisen voor ouderen en opvangcentra voor eenzamen en mensen met speciale noden; anderzijds gaat het om de opvang van 'straatkinderen', gehandicapte kinderen, kinderen uit arme gezinnen en slachtoffers van natuurrampen.

Sinds het midden van de jaren '90 heeft de Oekraïense Orthodoxe kerk (*Ukrainian Orthodox Church, UOC*) een actief en goed georganiseerd sociaal beleid. De afdeling 'Liefdadigheid en Sociale Activiteiten' coördineert alle werkzaamheden.

Volgens het Ministerie van Arbeid en Sociaal Beleid zijn er in Oekraïne 2.670.000 gehandicapten, waarvan 88.000 geestelijk. De gehandicapten, maar ook hun gezinnen en families verkeren vaak in een sociaal isolement. De Oekraïense Grieks-katholieke Kerk organiseert, in samenwerking met de internationale organisatie *Faith and Light*, onder meer zomerkampen om de groep uit haar isolement te halen.

Al met al kun je stellen dat de kerken in Oekraïne actief zijn in sociaal werk en waar mogelijk financiële hulp bieden. Dat gebeurt niet alleen op lokaal niveau, maar ook binnen een overheidsorgaan als het genoemde Staatscomité. De hoogste interreligieuze instantie in Oekraïne is de Pan-Oekraïense Raad van Kerken en Religieuze Organisaties. Zijn resoluties zijn weliswaar niet bindend, maar leggen sociaal wel gewicht in de schaal, omdat de Oekraïners de kerk het meest vertrouwen.

Sociaal werk in Grieks-katholieke Kerk

De Oekraïense Grieks-katholieke Kerk is de grootste en meest invloedrijke sociale instelling van de Galicische¹ Oekraïners. Ze speelde een belangrijke sociale rol in de tweede helft van de 19^e en de eerste helft van de 20^e eeuw. Ze organiseerde sociale projecten op het gebied van onderwijs en van opvoeding, alsmede het werken met kinderen en jongeren, maar deed ook

projecten voor gezondheidszorg. Ook regelde ze programma's om lokale gemeenschappen en mondige burgers te stimuleren. Alles bij elkaar kwam zo, op initiatief van de kerk, in Galicië een goed ontwikkelde infrastructuur tot stand. Het leidde tot een samenhangend netwerk van sociale instellingen en organisaties om te voorzien in de noden van de bevolking. Vooral de lokale parochies hebben daarbij veel werk verzet. Daardoor is veel gedaan om de service aan de gemeenschap te verbeteren en haar sociaal-politieke fundament te versterken.

De opbouw van sociaal-religieus werk in Oekraïne werd kunstmatig onderbroken door tussenkomst van de staat tijdens het Sovjetregime. Toen religieuze vrijheid weer was toegestaan, waren de kerken in Oekraïne er snel bij om het sociaal werk weer op te bouwen.

Materiële (humanitaire) hulp was de basis: kleding, schoeisel en voeding. Nadat de structuren waren opgezet, kreeg het liefdadige sociale werk de meer professionele uitstraling van religieus sociaal werk. Tegenwoordig zijn de religieuze organisaties voor sociaal werk, de kerk zelf inbegrepen, goed georganiseerd. Er is derhalve een goed religieus sociaal netwerk in Oekraïne.

Grieks-katholieke organisatiestructuur

De kerkelijke instituten zijn momenteel in een fase van groei en ontwikkeling. De belangrijkste instellingen en projecten zijn:

- 1 *De 'Patriarchale Commissie voor Jeugdzaken' met haar sociale programma's* ~ De projecten hebben tot doel jongeren een stevige basis te bieden voor hun leven.
- 2 *Sociale kerkelijke programma's voor hulp aan gezinnen* ~ Dit werk is erop gericht gezinnen christelijke waarden en normen bij te brengen, om zo het gezinsleven te versterken.
- 3 *'Caritas Oekraïne' en haar sociale programma's* ~ 'Caritas Oekraïne' werd in 1991 opgericht, meteen na de val van de Sovjet-Unie, toen de kerk weer gelegaliseerd werd. Het is vooral actief in het westen van Oekraïne. Enkele voorbeelden van hulp zijn voedsel- en kledinghulp aan sociaal zwakken, hulp aan alleenstaande moeders en vrouwen die het slachtoffer zijn van huiselijk geweld, en medische en sociale hulp aan ouderen.

Kortom, de kerk is erg actief op sociaal terrein, maar er is nog veel werk te doen. De kerk ziet dat en pakt de draad op. Daarom probeert de kerk met behulp van haar structuren, organisatie en door haar publieke werken actief deel te nemen aan het sociale leven.

¹ Galicië ligt in West-Oekraïne.

Vader Roman Fihas op het symposium te Hernen, november 2011.

Instituut voor Oecumenische Studies

Het Instituut voor Oecumenische Studies werd opgericht in 2004 als gevolg van een parlementair besluit. De instelling doet enerzijds wetenschappelijk onderzoek, verzorgt anderzijds onderwijs en praktijk op kruispunten en snijvlakken tussen religies. Studenten krijgen een solide basis in theologie, oecumene en kerkgeschiedenis. De lessen worden gegeven door ervaren professoren, zowel Oekraïense als buitenlandse, van verschillende kerkelijke stromingen. Heleen Zorgdager is een van de buitenlandse docenten. Specialisaties zijn onder meer religieuze journalistiek en christelijke ethiek. Het Instituut heeft een doctoraal programma in Oecumenische Studies. Het is de eerste universitaire opleiding ter wereld waar studenten door middel van online-onderwijs worden opgeleid tot doctoraal niveau (master's degree) in oecumenische studies.

Oecumenische Sociale Week

Een van de belangrijkste oecumenische en sociale projecten van het Instituut voor Oecumenische Studies is de Oecumenische Sociale Week. Deze is een voorbeeld van een gezamenlijke getuigenis van christelijke waarden. De Oecumenische Sociale Week in Oekraïne is onderdeel van de Europese Sociale Weken, maar in de toekomst zal ze voor Oekraïne meer gericht zijn op oecumene.

De eerste Oecumenische Sociale Week was in juni 2008 in Lviv. De titel van die week was 'Oekraïense Samenwerkingsbeweging'. Het was de eerste ontmoeting waarbij vertegenwoordigers van diverse christelijke stromingen, maar ook sociale instellingen, zakenwereld, onderwijs, regering en binnen- en buitenlandse experts met elkaar om de tafel zaten om actuele thema's te bespreken. De tweede Oecumenische Sociale Week, 'Sociale verantwoordelijkheid'

geheten, vond plaats in oktober 2009. Ditmaal werd ze ook bezocht door prominente gasten als Katerina Jushenko, hoofd van het *Ukraine 3000 International Charity Fund*, en Michel Camdessus, hoofd van de Sociale Weken in Frankrijk en oud-directeur van het Internationaal Monetair Fonds (IMF). Als resultaat van beide Oecumenische Sociale Weken stelde een comité van experts een wetsontwerp op: 'Voorstellen voor een aantal wetswijzigingen in Oekraïne voor de hulp aan niet-gouvernementele organisaties'.

De focus van de derde Oecumenische Sociale Week lag op 'Vertrouwen, verantwoordelijkheid en liefdadigheid'. Ongeveer 3000 deelnemers deden mee aan deze week. Daarmee was het niet alleen meer een regionaal gebeuren. Er waren immers deelnemers uit Kiev, Odessa, Zaparozh-nija, Mykolaiv, Chernivtsi. De vierde Oecumenische Sociale Week was in september 2011. Het thema was 'Hervormingen door vertrouwen'. Ze werd geopend met een oecumenisch gebed.

De Oecumenische Sociale Weken hebben ook een praktische invalshoek. Deelnemers hebben de mogelijkheid verschillende sociale organisaties, kerken en sociale centra in de stad te bezoeken. Ngo's laten hun werk zien, delen ervaringen en vertellen over de uitdagingen waar ze dagelijks voor staan. Bij dergelijke bezoeken merk je enerzijds de geest van christelijke naastenliefde, anderzijds het ideaal van samenwerking. Beide ervaringen zijn kenmerkend voor dergelijke gemeenschappen.

De Oecumenische Sociale Week is een jaarlijks evenement. In 2012 vindt ze plaats in Lviv in de eerste week van oktober. We hopen dat u dan naar Oekraïne komt om met elkaar na te denken over en actief te werken aan een betere samenleving, gebaseerd op christelijke waarden.

Roman Fihas

Vader Roman Fihas MA is Grieks-katholiek priester en verbonden aan het Instituut voor Oecumenische Studies van de Oekraïense Katholieke Universiteit van Lviv.

Dit artikel van Roman Fihas alsmede de artikelen van Heleen Zorgdrager ('De Kerken in Oekraïne') en Julia Hoppens-Nagornyak ('De praktijk van geloof en volksgeloof in Oekraïne') in Pokrof 2012 nr 2 zijn bewerkingen van lezingen, gehouden op het door Communicantes en Pokrof i.s.m. de A. A. Brediusstichting gehouden symposium 'Kerken in Oekraïne' op Kasteel Hernen, 26 november 2011.

Herinneren en

In april bezoekt ik in Berlijn het 'Sowjetisches Ehrenmal im Treptower Park'. De herdenkingsplaats is opgericht in 1949 ter nagedachtenis van de Sovjetsoldaten die bij de inname van Berlijn in april 1945 zijn gesneuveld. Zevenduizend soldaten liggen hier begraven.

Het is een merkwaardige plek. Typische Sovjetarchitectuur, marmeren sarcofagen met gebeeldhouwde, geïdealiseerde oorlogsscènes. Op de kopse kant van de zestien sarcofagen staan teksten van Stalin ingebeiteld, over de dapperheid en roem van het Sovjetleger, over de grootheid van het volk en de overwinning op het fascisme. Op een soort *kurgan*, een ronde grafheuvel, staat een sokkel met een twaalf meter hoog bronzen standbeeld, 'De bevrijder', een soldaat met een kind op de arm die een hakenkruis vertrapt. Het geheel ligt er verlaten bij. Op het gras rond het standbeeld ligt een paartje te minnekozen; op het centrale plateau zitten vier jonge toeristen; een politieauto komt het terrein op; twee mensen wandelen in gesprek, de hoofden gebogen, over de sobere mozaïekvloer die vijf symbolische grafvelden insluit; een fietser rijdt wat rond, al is dat volgens een bordje bij de ingangspoort verboden.

Jaarlijks wordt hier op 9 mei door de Russische gemeenschap de *Dag van de Overwinning* gevierd. Er worden ook gelegenheidsceremonies gehouden: in 1994 bij het officiële vertrek van het Russische leger uit Duitsland, in aanwezigheid van Helmut Kohl en Boris Jeltsin; in 2000 heeft Vladimir Poetin er een krans gelegd, een jaar nadat saneringswerkzaamheden waren begonnen. Achter het standbeeld liggen nog steeds onopgeruimde brokstukken.

Op één van de infoborden uit 2007 staat onder andere: 'Het treuren om de doden en het herinneren aan de inbreuk op de civilisatie door de nationaal-socialistische heerschappij zijn belangrijk voor het historisch besef van de Bondsrepubliek Duitsland.'

БУТОВСКИЙ П

Расстрелянные на Бутовском полигоне (фотографии взяты из систематизированной информации)

1 - Елена Константиновна Васильева, 2 - Светлана Вера Васильевна, 3 - Кристина Вера Павловна Дегина, Романович А. - Марина Вера Сергеевна, 4 - Валентина Петровна Козлова, 5 - Валентина Михайловна Федорова, 6 - Анна Юрьевна Иванова, 7 - Мария Ивановна Федорова, 8 - Мария Ивановна Федорова, 9 - Светлана Дмитриевна Иванова, 10 - Мария Петровна Иванова, 11 - Светлана Ивановна Иванова, 12 - Светлана Ивановна Иванова

Расстрелянные на Бутовском полигоне (фотографии взяты из систематизированной информации)

1 - Валентина Петровна Козлова, 2 - Валентина Михайловна Федорова, 3 - Валентина Михайловна Федорова, 4 - Валентина Михайловна Федорова, 5 - Валентина Михайловна Федорова, 6 - Валентина Михайловна Федорова, 7 - Валентина Михайловна Федорова, 8 - Валентина Михайловна Федорова, 9 - Валентина Михайловна Федорова, 10 - Валентина Михайловна Федорова, 11 - Валентина Михайловна Федорова, 12 - Валентина Михайловна Федорова

Данные о числе расстрелянных на полигоне Бутово по дням в пер

СЕНТЯБРЬ	ОКТАБРЬ	НОВЕБРЬ	ДЕКАБРЬ	ЯНВАРЬ	ФЕВРАЛЬ	МАРТ
111			210	132		
146	233	230	133		258	
205			311			
281	166	123			247	
						313
126	173		474	35		365
342	144		159			
80			243			106

Informatiebord uit Butovo, met een aantal foto's van arrestanten en daaronder in een tabel de aantallen executies per dag.

gedenken

Er hing een desolate sfeer, de droefheid werd als vanzelf tastbaar, maar niet alleen om de slachtoffers van de naziheerschappij; het communistisch regime was net zo'n inbreuk op de civilisatie, en heeft feitelijk nog meer slachtoffers geëist. Waar het kwaad van het nationaal-socialisme expliciet is genoemd en verbeeld, is de plek zelf een monument voor het kwaad van het communisme geworden – al wordt het officieel niet zo waargenomen.

Lopend langs de bomenhaag om de grafvelden, langs de zilverbirken naar het kleinere monument 'Moeder thuisland' die treurt om de omgekomen kinderen, viel mij een gedicht in van Anna Achmatova, 'De Kruisiging', dat deze keerzijde van de Grote Overwinning verwoordt.

DE KRUISIGING

Ween niet om mij, Moeder, in mijn graf.

**Dat hoge uur prezen de engelscharen,
De hemel werd een zee van vuur. Hij zei
Tot Zijn Vader: "Waarom hebt Gij mij verlaten!"
Maar tot Zijn Moeder: "O, ween niet om mij..."**

**Magdalena sloeg haar borst en weende,
De geliefde leerling was versteend,
Niemand keek of durfde zich te wenden
Naar de moeder, zwijgend en alleen.**

(uit 'Requiem', vertaling F. Bestebreurtje)

Gedenken is niet alleen het 'Eeuwige gedachtenis' van de Orthodoxe dodenliturgie, het gebed voor de doden, de troost die het de levenden biedt, de bezinning. Gedenken vereist ook het herdenken, het herinneren van wat er gebeurd is, het onder ogen zien, luisteren. Dit ligt in post-communistisch Rusland bijzonder gecompliceerd.

Butovo, net buiten Moskou, is een voormalige schietplaats waar tussen 1 augustus 1937 en 19 oktober 1938, tijdens de zwaarste terreur, 20.765 mensen zijn geëxecuteerd, onder wie 1000 gelovigen. De Russisch-orthodoxe Kerk heeft hier een van de weinige

publieke gedenkplaatsen voor slachtoffers van de Stalinterreur opgericht. Hoewel deze in eerste instantie aan de Orthodoxe slachtoffers is gewijd – inmiddels zijn 320 Orthodoxe geëxecuteerden officieel tot martelaar verklaard – kan ze een plaats worden waar gedenken, herinnering en getuigenis samenkomen. Op gedenkplaten staan de namen van de slachtoffers gegraveerd. De lijst weerspiegelt het nietsontziende karakter van het systeem: kunstenaars, gelovigen, communisten, partijleden, criminelen. Maar de boodschap is: het leed is individueel.

Deze vorm is in zekere zin vergelijkbaar met bijvoorbeeld de 'Hal van de namen' in Jad Wasjem. De onvatbare getallen krijgen gezicht. Het zijn de mensen, de individuele verhalen die herdacht worden, of die het herdenken inhoud en kracht geven. Daarmee symboliseert het ook de velen van wie geen getuigenis rest, van wie wellicht nog slechts staatsarchieven de namen hebben vastgehouden.

Weer nadert het uur van herinnering mij.
Ik zie u, ik hoor u, ik voel u nabij:

En haar, wankelend naar het luikje gebracht,
En haar, die niet meer op geboortegrond stapt,

En haar, die haar knappe hoofd schudde en zei:
"Daar ben ik alweer, bijna thuis voel ik mij!"

Ik wilde hun namen hier noemen met eer,
Maar weg is de lijst, en geen mens kent ze meer.

Ik weefde een lijkkleed voor hen allemaal,
Van woorden geput uit hun schamele taal.

Ik herinner mij hen, altijd en overal,
Ook bij het nieuwe onheil dat naderen zal.

En knevelen ze mijn gepijnigde mond,
Die stem voor mijn honderdmiljoenenvolk vond,

Dan mag ik door hen ook wel worden herdacht
De vooravond van mijn begrafenisdag.

En zal in dit land misschien, te zijner tijd,
Een monument zelfs aan mij worden gewijd,

Dan neem ik bij dezen het eerbetoon aan,
Maar onder één voorwaarde: het zal niet staan

Daar waar ik geboren ben, dichtbij het strand,
Want ik en de zee zijn niet langer verwant;

Bij de heilige stronk in het Tsarenpark niet,
Waar ik de ontroostbare schim achterliet,

Maar hier, waar ik driehonderd uur heb gestaan
En niemand de poortdeur heeft opengedaan.

Opdat ik niet ooit, in de zalige dood,
De ronkende zwarte maroesja vergeet,

Vergeet hoe de klap van de deur werd gevreesd,
Het oudje daarbuiten, jankend als een beest.

Dan zal langs mijn roerloze ogen van brons
De sneeuw langzaam smelten als tranen om ons,

Veraf koert een duifje dan bij het gevang,
En stil gaan de schepen weer op de Neva.

(uit 'Requiem', Epiloog II, vert. F. Bestebreurtje)

Ook literatuur is een vorm om te gedenken, om de namen niet te vergeten en niet te vergeten dat de namen vergeten zijn. Gedichten kunnen een belangrijke rol vervullen bij het herinneren en verwerken van de communistische schuldenlast. Het lot van zoveel schrijvers en hun werken was identiek: publicatieverbod kwam neer op bestaansverbod. Osip Mandelstam werd vanwege een ongepubliceerd anti-Stalingedicht gearresteerd en verbannen. Veel van zijn gedichten zijn in het geheugen van zijn vrouw en door een enkele naaste vriend overgeleverd. Ook Achmatova moest haar gedichten, waaronder haar 'Requiem', memoreren; ze kon het slechts aan enkelen mondeling toevertrouwen. Toch werden de gedichten in samizdatvorm bekend. Veel van haar gedichten hebben overleefd in het geheugen, door verinnerlijking en herinnering, en door individuele moed. Achmatova's hele latere dichtwerk thematiseert de herinnering, herinnering aan het leed en herinnering van de menselijkheid. Wat de Orthodoxe dodenliturgie is in christelijk-kerkelijke context, is Achmatova's Requiem in poëtische vorm. Maar gedichten geven geen pasklaar antwoord – kan er voor het leed en voor de schuld een pasklaar antwoord zijn?

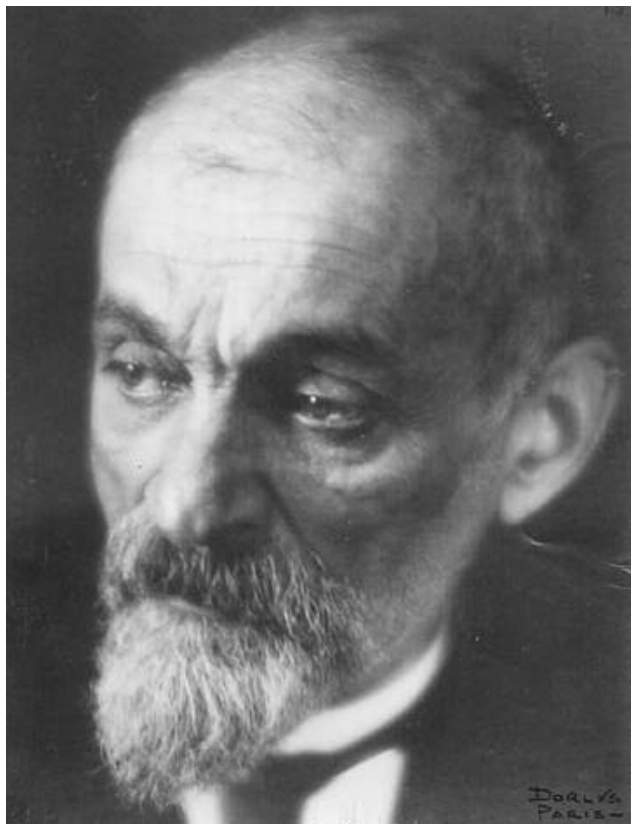
Het bijgaande gedicht van Anna Achmatova verwoordt het leed van de achtergebleven familie van de gearresteerden en gedeporteerden, van de vrouwen met wie zij zelf maandenlang in de rijen voor de gevangnissen stond. Door dit concrete gedenken, en door de dichtelijke reflectie op het gedenken, zet het aan tot bezinning, biedt het troost die nodig is om verder te gaan.

Frank Bestebreurtje

Dr. F. Bestebreurtje is onderzoeker verbonden aan INaSEC (Institute for the Academic Study of Eastern Christianity).

De Logos-hater

Leo Sjestov (Kiev 1866 - Parijs 1938)

De Russische denker Leo (Lev) Sjestov werd in 1866 uit Joodse ouders in Kiev geboren. Zijn oorspronkelijke naam was Lev Isaakovitsj Schwarzmann, die hij veranderde toen hij begon te publiceren. Hij studeerde wiskunde en rechten in Kiev en Moskou en – één semester – in Berlijn. Pas in 1895 ging hij filosofie studeren. Hij verbleef vaak in het buitenland. In 1920 verliet hij vrijwillig Rusland en zou tot zijn dood in 1938 hoogleraar wijsbegeerte aan de Sorbonne in Parijs zijn. Toch geen echte filosoof. En nog minder een theoloog. Wel een extreme denker, met zeer Russische trekken.

Het is een schrijver die je steeds zou willen citeren. Niet om hem steeds gelijk te geven, maar om de boude formuleringen en de hartgrondige toon. Vervelen doet hij niet. Kenmerkend zijn enige opmerkingen over de slaap en de dood; we zijn wel bang voor de dood, en niet voor de slaap: “Allen slapen we min of meer tijdens ons leven verder, allen zijn we slaapwandelaars, die zich als automaten door de ruimte voortbewegen, nog bevangen in de betovering van ons nog niet zo lang geleden niet-zijn.”

Voor driekwart van de tijd zijn we dus in een slaaptoestand. Het gaat Sjestov om de behaaglijke zekerheden waar we aan vast willen houden; de gedachte dat de waarheid wel eens radicaal anders zou kunnen zijn, jaagt ons angst aan, een soort Niets voelen we opkomen, en we keren liever terug naar het positieve, het bewijsbare, het redelijke. Liever dus het gewone en regelmatige dan het zeldzame en toevallige.

Dit is meer dan een kwieke oproep om nu eens *out of the box* te denken en

de zaken te ‘kantelen’. Sjestov was echt van mening dat de rede, waarop het moderne denken berust, verafgood wordt en in onze samenleving de enig geaccepteerde basis is geworden voor kennis, denken en moraal.

Het paradijs en de rede

Om die stelling te onderbouwen behandelt hij uitvoerig allerlei bijbelse, literaire en filosofische teksten, die hij ondertussen flink naar zijn eigen hand zet. Zijn kijk op de zondeval is al intrigerend, met zijn onderscheid tussen de Boom des Levens en de Boom der Kennis. De eerste mensen leefden in het Paradijs van de vrijheid. Toen ze van de vrucht aten, verloren ze hun vrijheid en werden slaaf van kennis en weten, kortom van de rede.

Hij ontkent hier en daar niet dat het redelijke verstand zijn voordelen met zich meebrengt: je

kunt de wereld bewoonbaar maken, dingen afspreken en regelen. Maar voor de denker is de rede de vijand die de mens opsluit in het algemeen geaccepteerde, terwijl de waarheid ligt in wat voor de individuele mens het hoogste goed is.

Een hater van de rede. Een hater van de Griekse Logos: een *misologos*. Het woord duikt op bij Plato, die het als het grootste ongeluk beschouwt een hater van de rede te zijn. Sjestov gaat erop door in zijn behandeling van Plotinos, die aan de godheid de attributen van het Ene toekende: het eeuwige, het onbeweeglijke, de godheid die de wereld inricht volgens de Logos. En nadat Plotinos, nog altijd volgens Sjestov, het Griekse redelijke denken tot een hoogtepunt had gebracht, merkte hij dat de diepste werkelijkheid aan de rede ontsnapt. Het medusa-hoofd van de rede versteent het bewustzijn. We kennen het verhaal van Thales en het Thracische meisje. De Griekse denker had zoveel aandacht voor de sterrenhemel boven hem, dat hij de put in de weg niet zag en erin viel. Het meisje lacht hem uit: *waar blijf je nu met je wijsheid?*, en in de eeuwen daarna lachte

Prent met buste van de Griekse filosoof Thales van Miletus (6^e-7^e eeuw v.C.).

iedereen met haar mee. Sjestov vond het meisje maar een bekrompen kind, dat alleen waarde hechtte aan het voor de hand liggende en aan het gezonde verstand. Op het moment dat zij Thales uitlechte, was Thales - volgens Sjestov - nog niet de rationele denker. Sjestov vond het jammer dat Thales, geschrokken, zich voortaan hield aan de vaste grond onder zijn voeten. En bovendien: wie weet nu nog wat er verder van het Thracische meisje is geworden?

Dostojevski en Tolstoj

Die afkeer van de gevangenis van de rede zien we bij veel Russische denkers. Het Russische persoonlijkheidsbesef verzet zich ertegen dat het individu ondergeschikt is aan de onpersoonlijke norm. En we denken natuurlijk aan de hoofdpersoon van de *Memoires uit het souterrain* (ofwel 'Aantekeningen uit de ondergrondse') van Dostojevski: de 'keldermens' die weigert te geloven in het kristallen paleis van de maatschappelijke vooruitgang, van algemene gezondheid, arbeid en welstand, maar de voorkeur geeft aan zijn persoonlijke ondergrondse van vrijheid en irrationaliteit, zelfs als dat tegen zijn oppervlakkig welbevinden ingaat.

Hij vergelijkt Dostojevski, die dan in zijn andere werk weer te veel voor de rede zwicht, met Tolstoj. Tolstoj's omgang met het christendom was seculariserend. Voor hem was van belang: wat moet ik *doen*? En hij stichtte scholen, hield zich bezig met liefdadigheid en de verheffing van het volk, en ging als een boer het land bewerken. Volgens Sjestov vormde Tolstoj het christendom om tot een redelijke versie ervan, eigenlijk vooral om in redelijkheid te leven en zijn eigen geweten te sussen.

Ook hier gaat het weer om de Russische schrijvers 'volgens Sjestov', maar hij maakt aardige observaties. Bij Tolstoj kom je niet veel interessante mensen tegen, vergeleken bij de overwelldigende persoonlijkheden die het werk van Dostojevski bevolken. Tolstoj houdt zich regelmatig bezig met de dood - zijn sterfscènes zijn beroemd -, bij Dostojevski schijnt de dood afwezig, de personages verkeren steeds in een fase van wording.

Sjestov wordt soms in één adem genoemd met Kierkegaard. Hij doet inderdaad denken aan de existentiële filosoof, zoals hieronder misschien duidelijk wordt. Sjestov raakte in hem geïnteresseerd na een gesprek met Husserl. Ze spraken elkaar in Amsterdam, waar ze een paar dagen verbleven vanwege een congres. Het waren twee werelden: de schrijver van *Logische*

Portret uit 1910 van Lev Sjestov door Leonid Pasternak.

Untersuchungen, die de logica nog probeerde te redden én de anarchist tegen de rede. Een hele nacht debatteerden ze op een hotelkamer, de een niet minder hartstochtelijk dan de ander. Aan het eind van het gesprek, dat niet het laatste zou zijn, raadde Husserl hem aan Kierkegaard te lezen.

De koninklijke waarheid

Dan is het tijd voor de waarheid, die niet de steun nodig heeft van bewijzen en speculaties. De wijsgeer ontsluit de waarheid niet, hij bereidt de waarheid voor. De waarheid, in de beeldspraak van Sjestov, is als een koningin die gaat zitten zonder eerst om te kijken, zoals de hofdames, die de praktische rede vertegenwoordigen, wél doen. Voor de koningin is er een eigen logica: er is een stoel omdat ze gaat zitten.

Het zal niet verbazen dat na de tekortschietende rede wij – eind goed al goed – bij het geloof belanden. Maar de weg erheen is veelzeggend. Tegenover het christendom, verstrikt in de Helleense geest, staat volgens Sjestov de Joodse God, niet alleen omdat de schrijver zelf toevallig van Joodse afkomst is, maar uit afkeer van een godsdienst die het godsbeeld in redelijke begrippen probeert te vangen. Het christendom wilde niet die onverzoenlijkheid tussen rede en geloof en onderwierp God aan de rede. “Maar de rede heeft niet de avond- en morgenster geschapen.” Nog enkele kenmerkende uitspraken: “Van God kan men niet zeggen dat Hij bestaat. Want zeggende ‘God bestaat’ verliest men hem onmiddellijk.” En: “Het Goede is niet God. Men moet datgene zoeken wat hoger is dan het goede. Men moet God zoeken.” Hoe die waarheid er dan uitziet, daar besteedt hij minder woorden aan dan aan zijn verzet tegen de rede. Jammer voor de keukenmeid in ons die graag snel wil weten hoe de roman afloopt.

Sjestov verwijst naar enkele bijbelse figuren. *Op Jobs weegschaal* is een hoofdwerk van hem. We horen hier geen figuur die onder zijn ellende bezwijkt, maar de razende woorden van een “privaat denker”, met een weegschaal waarop de menselijke smart zwaarder weegt dan al het zand der zee. Job als denker. Kierkegaard dacht er ook zo over. Zijn geloof begint bij de absurditeit van het bestaan.

De andere figuur is Abraham. Die zondigde tegen elke redelijke ethiek met zijn besluit zijn zoon te offeren. Hij wist ook niet waar Jahweh hem hebben wilde, het pad van het geloof was hem volstrekt duister, maar hij volgde het nietemin. Als hij alles eerst had willen verifiëren, was het er nooit van gekomen.

Dolf Bruinsma

Literatuur

De Nederlandse lezer kan misschien anti-quarisch bemachtigen:

- *Rede en geloof* (Bussum 1950), een inleiding en een aantal opstellen van de denker.
- *Uren met Sjestov*: de titel is bezadigd, de inleiding en de teksten zelf zijn dit niet.
- Het proefschrift van J. Suys, *Leo Sjestov's protest tegen de rede* (1931). Dit is wat taai en ouderwets, maar nog steeds verhelderend.

In Memoriam

Paus Shenouda III

(3 augustus 1923 – 17 maart 2012)

| *Paus Shenouda III, Koptisch-orthodox patriarch van Alexandrië.*

In 1996 vroeg ik de Paus tijdens zijn 25-jarig jubileum als hoofd van de Koptisch-orthodoxe Kerk naar hoe hij zichzelf zag. “Als onderwijzer van de kerk”, was toen zijn antwoord. Ik vind dit de beste karakterisering van Paus Shenouda die zijn kerkelijk leven in de zondagschoolbeweging is begonnen.

De zondagschoolbeweging was een hervormingsbeweging van leken die een oude kerk door goed kerkelijk onderwijs nieuw leven wilden inblazen. Nazir Gayyed, destijds eindredacteur van het blad van de zondagschoolbeweging, realiseerde zich dat een werkelijke verandering in de kerk alleen mogelijk was door zelf monnik te worden, want alleen uit de monniken worden de kerkleiders, bisschoppen en paus, gekozen. Toen Nazir Gayyed in 1954 monnik werd nam hij de naam Antonios aan. In 1962 werd pater Antonios tot bisschop Shenouda gewijd, maar een bisschop met andere bevoegdheden dan tot dan toe in de kerk gebruikelijk was. Bisschop Shenouda was namelijk geen diocesaan bisschop maar kreeg de verantwoordelijkheid

Het voorrecht om Paus Shenouda persoonlijk te ontmoeten heb ik meer dan twintig keer mogen hebben. Dit ‘In Memoriam’ is daarom ook ten dele een reflectie van mijn eigen ervaringen met een wel heel indrukwekkende kerkleider die ik in januari 1985 voor het eerst ontmoette, één dag na zijn eerste kerstpreek na terugkeer uit zijn gedwongen verbanning naar het klooster van Bishoi, 1981-1985. Op de dag van zijn overlijden was ik in het dorpje Sheikh Massoud in Maghagha waar ik door plaatselijke priesters ben gevraagd om in de kerk over mijn eigen ervaringen met de Paus te spreken.

voor een bepaalde taak in de kerk: onderwijs, en werd daarmee een van de eerste algemene bisschoppen, dat is een bisschop zonder een eigen diocees. In 1971 werd bisschop Shenouda tot de 117^e opvolger van de apostel Markos gekozen en werd Paus Shenouda. Belangrijk is dat dit door het zogenaamde altaarlot gebeurde. De namen van de drie kandidaten met de meeste stemmen werden op een altaar gelegd en tijdens een gebedsdienst werd een van de drie loten door een klein kind getrokken. Daarmee was de keuze van Shenouda tot Paus en Patriarch niet alleen de keuze van mensen maar ook de keuze van God.

Een vader voor zijn kinderen

Ik was bij Paus Shenouda tijdens zijn bezoek aan Nederland in 1994 in verband met een dialoog tussen de Oriëntaals-orthodoxe kerken (waartoe ook de Koptisch-orthodoxe Kerk behoort) en de Wereldbond van Reformatorische kerken. Paus Shenouda zag zich in interviews als herder en leraar maar ook als mens met zijn menselijke zwakheden zonder deze zelf te benoemen. Critici noemden de Paus aartsconservatief en autoritair. Paus Shenouda beschreef zich zelf als trouw aan Bijbel en traditie en als critici dat dan als aartsconservatief bestempelden derde dat hem niet. Een keer was ik op bezoek toen een priester hem bezocht met het verzoek om een kerklid weer tot de communie toe te mogen laten. De paus had een jaar eerder dit kerklid verboden nog ter communie te gaan omdat hij tegen het verbod in naar Jerusalem was gegaan. De Paus had dit verbod ingesteld in protest tegen de voortgaande Israëliësch bezetting van Jerusalem alsmede de discriminerende politiek tegen de Palestijnse inwoners van deze stad.

Het antwoord van de paus was een resoluut nee tegen de opheffing van dit communieverbod. De Paus wist dat ik jonge kinderen (toen op de leeftijd van 4 en 3 jaar oud en één van enkele maanden) had en keerde zich naar mij en vroeg "moeten kinderen niet naar hun vader luisteren?" Het voorval liet overduidelijk zien dat de Paus zich als vader van de gelovigen in de kerk beschouwde. Een vader wil het beste voor zijn kinderen en daarbij kan straf soms nodig zijn.

Het bijzondere aan Paus Shenouda was dat je ook steeds voelde dat hij het beste met de kerk en elk individueel lid voor had. Hij was toegankelijk, luisterde was vriendelijk en maakte toepasselijke grappen die, als er al ijs was, dit dan snel deden smelten.

Paus Shenouda was ook een begenadigd charismatisch spreker die grote massa's aansprak. Zijn wekelijkse Bijbelstudies werden een begrip. Hij wisselde deze af tussen Cairo en Alexandrië, waar mensen ook de gelegenheid kregen hun persoonlijke vragen op briefjes aan hem voor te leggen. Paus Shenouda sprak steeds met een grote kennis van zaken en een steeds weer teruggrijpen op de Bijbel als bron voor alle gezag. Bisschoppen en priesters werden onder-

wezen en aangemoedigd om op eenzelfde wijze op vragen van hun gelovigen in te gaan.

Ik heb de Paus ook gezien in verschillende interviews met journalisten. Verschillende daarvan staan op onze website. Goed voorbereide journalisten konden ontzettend kritische vragen stellen, maar de wijze waarop Paus Shenouda die dan met overtuiging wist te beantwoorden dwong bewondering af.

Bloei en groei

De invloed van Paus Shenouda is ontzettend groot geweest. Metropolitiet Bishoi, secretaris van de Heilige Synode, gaf mij tien jaar geleden een uitvoerig interview over hetgeen Paus Shenouda in zijn leven had bereikt. Het aantal monniken, priesters, bisschoppen is onder zijn leiding enorm toegenomen. Ook werden kerken en kloosters als nooit tevoren gebouwd of uitgebreid.¹

In de periode van Paus Shenouda is de Koptisch-orthodoxe Kerk van een nationale kerk in een internationale kerk veranderd. De emigratie van Kopten kwam in de jaren zeventig goed op gang en de Paus reageerde daarop door priesters naar de landen van emigratie te sturen die parochies stichtten en opbouwden. Nederland is daarvan een goed voorbeeld. Paus Shenouda stuurde in 1985 pater Arsanius naar Nederland die enorm veel werk heeft verzet om in Amsterdam een bloeiende kerk op te bouwen. Het bleef niet bij Amsterdam. In later jaren werden nog eens zes kerken aangekocht en parochies gesticht. In 2010 wijdde Paus Shenouda de kerken van Den Haag, Utrecht en Eindhoven alsmede een Koptisch centrum in Amsterdam.

Kerk en staat

Paus Shenouda werd in 1971 hoofd van de kerk, een jaar nadat Anwar al-Sadat als president was aangetreden. De twee leiders botsten al snel met elkaar: Sadat die een handreiking maakte naar islamisten om zijn eigen positie te versterken én een sterke onafhankelijke kerkleider die geen genoegen wenste te nemen met een tweederangspositie voor christenen in Egypte.

Op 6 november 1972 brandde een gebouw van het Bijbelgenootschap in Khanka af. Paus

¹ <http://www.arabwestreport.info/year-2002/week-47/16-interview-metropolitan-bishoi-secretary-holy-synod-coptic-orthodox-church>

Shenouda organiseerde op 12 november een demonstratief bezoek van priesters aan deze locatie. Moslims organiseerden daarop een demonstratie, hetgeen het begin werd van de eerste grote geweldsuitbarstingen tegen christenen. Sadat vroeg daarop al-Oteifi om een rapport met aanbevelingen te leveren. De bekende liberale denker dr. Tareq Heggy prees deze aanbevelingen en verweet de overheid hier niets mee gedaan te hebben. Eind jaren zeventig liepen de spanningen weer op over een voorgenomen verandering van artikel 2 van de grondwet: de sharia werd van 'een' bron van wetgeving tot 'de' bron van wetgeving gemaakt. De Koptische Paus leidde het protest tegen deze verandering, maar moest het onderspit delven. Sadat was furieus en noemde zich op een gegeven moment een president van een islamitisch land, daarbij de Koptische minderheid volledig negerend. Ondertussen liepen spanningen op, werden kerken verbrand en christenen vermoord. In de zomer van 1981 bezocht ik bisschop Samuel die bij mij informeerde naar de mediaberichtgeving in Nederland over het geweld dat toen plaats vond. Korte tijd later liet Sadat 1416 Moslims en 120 Kopten oppakken, onder hen een groot aantal sheikhs, 24 priesters en 8 bisschoppen. Paus Shenouda werd naar zijn klooster verbannen. Op 6 oktober 1981 werden Sadat en bisschop Samuel tijdens een militaire parade door een militair die lid was van de *Gama'at al-Islamiya* doodgeschoten. Moebarak werd president maar durfde het in eerste instantie niet aan om de Paus weer vrij te laten. Vooral Kopten in de VS en Groot-

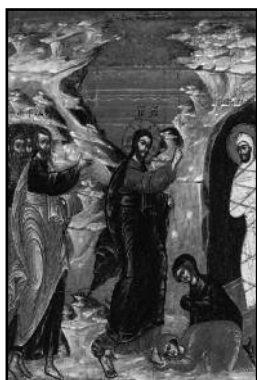
Britannië hebben een enorme campagne opgezet om de Paus weer vrij te krijgen. Jaren van campagne voeren leidde in januari 1985 tot de terugkeer van de Paus, die in de jaren hierop gematigder, milder, leek te zijn over de president. Ik vroeg Paus Shenouda hiernaar in 1996 en hij vertelde toen dat niet hij was veranderd maar de president (Moebarak in plaats van Sadat). Paus Shenouda verschilde op verschillende momenten ook van mening met president Moebarak, maar het werd nooit zo scherp als in de zeventiger jaren. Ik herinner me nog heel goed een gesprek met Nabil Osman, hoofd van de Egyptische Rijksvoorlichtingsdienst in 1999, die toen dicht bij president Moebarak stond. Nabil Osman vertelde toen, *off the record*, dat de overheid de Koptische Paus een activist vond die niet nog een keer verbannen kon worden maar dat de overheid hem wel kon negeren. Die opmerking van Nabil Osman geeft inzicht in hoe een hoge overheidsambtenaar toen over de Paus dacht. De scherpste van de jaren zeventig was er weliswaar niet meer, maar er was ook verre van overeenstemming over thema's die voor de kerk van belang waren.

Tijdens de revolutie tegen Moebarak bleef de Paus, zij het heel voorzichtig, de president steunen. Geen wonder, want hij wist dat als het oude bestel, waar hij zeker kritiek op had, in elkaar zou storten, dit islamisten dichter bij de macht zou brengen.

In de laatste jaren van zijn pontificaat heeft Paus Shenouda vooral veel spanningen tussen moslims en christenen moeten bespreken, waarbij zijn enorme kennis van zaken en ervaring christenen enorm hebben geholpen. Dat hij juist nu is overleden in een moeilijke overgangperiode na de revolutie waarin ook veel uitbarstingen van geweld tegen christenen zijn geweest, maakt dat hij nu node wordt gemist.

Kees Hulsmann

Voor een uitvoeriger In Memoriam zie:
<http://www.arabwestreport.info/year-2012/week-12/2-pope-shenouda-arab-worlds-most-influential-christian-leader-has-passed-away>
 Voor de discussie over de opvolging van de Paus:
<http://www.arabwestreport.info/year-2012/week-12/17-awr-profiles-possible-candidates-become-next-coptic-orthodox-pope>

SERIE ICOONKAARTEN: OMVORMING

De Katholieke Vereniging voor Oecumene geeft een serie van vier luxe icoonkaarten uit, onder de titel 'Omvorming': *de Transfiguratie, de Opwekking van Lazarus, de Opstanding van Christus en de Vrouwen bij het Graf* (Myrrhedragende Vrouwen).

Achter op de dubbele kaarten staat steeds een stukje zowel uit de Bijbel als uit de Byzantijnse liturgie, beide betrekking hebbend op de icoon. Prijs per kaartenset mét enveloppen: €5,- exclusief verzendkosten.

Bestelling bij: secretariaat@oecumene of **030-2326907**. Toezending na betaling.

BËT DRĀSHĀ-OOSTERS CHRISTELIJK LEERHUIS, 'DE LIEFDE', NAJAAR 2012

In onderlinge dialoog lezen we teksten over de Godsliefde, naastenliefde, broeder- en zusterliefde, erotische en mystieke liefde, liefde voor Israël en de Kerk, liefde voor Maria, gastvrijheid en vijandliefde. Vanuit auteurs als Afrahat, Efrem, Johannes Chrysostomus, Theodoretus van Cyrhus, Theodorus van Mopsueste, Origenes, Gregorius van Nyssa en Tadros Malaty (hedendaags auteur), vanuit de Byzantijnse en Ethiopische liturgie en vanuit de oosterse iconografie. Voor volledig (voorlopig) programma, zie www.oecumene.nl, agenda.

Data en tijd: Donderdagavonden 13 september, 11 oktober, 8 november, 29 november en 13 december, 19.45-22.15 uur.

Plaats: Franciscushuis, Van der Does de Willeboissingel 11, 5211 CA 's-Hertogenbosch. Begeleiding door Bêt Drā-shā-team: ds Paul van der Waal, Aline Verbaas en Leo van Leijsen.

Kosten: €60,- (incl. reader).

Facultatief bezoek: Ethiopisch-orthodoxe parochie, Pernis-Rotterdam op zondag 11 november 2012

Extra kosten bezoek: €10,-

Ethiopische afbeelding van koning Salomo, op wiens naam het Hooglied staat, en de koningin van Sjeba, die volgens de traditie uit Ethiopië kwam en de geliefde van Salomo was.

LEESGROEP OECUMENE EN OOSTERS CHRISTENDOM, 'VERBORGEN LICHT', OKTOBER-NOVEMBER 2012

We lezen *'Dank aan het verborgen licht. De vroegchristelijke poëzie van Efreem de Syriër'* (Bar Ebroyo Press 2012, ISBN 978-90-5047-053-3, 214 pp), het boek dat Kees den Biezen schreef over deze belangrijke Syrischtalige auteur uit de 4^e eeuw en over de grote betekenis van diens symbolische theologie voor nu.

NB Het boek dient u zelf aan te schaffen via <http://morephrem.com> of digitale bookshops op internet (Het boek is niet verkrijgbaar in de boekhandel of via de Katholieke Vereniging voor Oecumene).

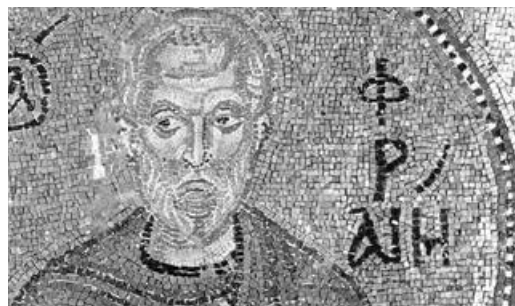
Data en tijd: woensdagmiddagen 17 oktober, 31 oktober, 14 november en 28 november 2012, 14.00-16.30 uur.

Plaats: 'De Beiaard', Vrouwen van Bethanië, Stadhouderslaan 37, 3583 JC Utrecht.

Begeleiding: Leo van Leijssen.
Maximaal aantal deelnemers: 12

Kosten: €50,-

| *Byzantijns mozaïek van Efreem de Syriër.*

SYMPOSIUM 'WISSELENDE PERSPECTIEVEN. RUSSISCHE ORTHODOXIE, ROOMS-KATHOLICISME EN DE OECUMENE', KASTEEL HERNEN, ZATERDAG 24 NOVEMBER 2012

Symposium met lezingen door:

- **Prof dr Alphons Brüning**, bijzonder hoogleraar vredesvraagstukken Oost-Europa, «Overzicht en analyse van de oecumenische betrekkingen tussen de Rooms-katholieke Kerk en de Russisch-orthodoxe Kerk»;
- **Fr dr Kirill Hovorun**, priestermonnik en hoofd van het doctoraatsprogramma theologie onder verantwoordelijkheid van het Russisch-orthodoxe patriarchaat, «The regional and universal Church in the current Orthodox-Catholic dialogue»;
- **Michiel Peeters fscb**, priester en voormalig secretaris rooms-katholieke aartsbisschop Moskou, «Visie op en bijdrage van de Rooms-

katholieke Kerk in Rusland aan oecumenische relaties in Rusland»;

- **V. Hildo Bos**, priester Russisch-orthodoxe parochie Amsterdam, «De deelname van de Orthodoxe Kerk aan de oecumenische beweging in Nederland».

Naast de lezingen met discussie is er een kort middaggebed. Voor volledig programma, zie www.oecumene.nl, onder: agenda.

Datum en tijd: zaterdag 24 november 2012, 10.30 -17 uur (incl. lunch en afsluitende borrel)

Plaats: Kasteel Hernen, Dorpstraat 40, 6616 AH Hernen (gem. Wijchen).

Kosten: €20,-

**OPGEVEN EN INFORMATIE VOOR
ALLE DRIE DE ACTIVITEITEN:
secretariaat@oecumene.nl,
030-2326907**

"Eeuwige Gedachtenis!"

Bij het ter perse gaan van deze editie bereikte ons het bericht van overlijden van p. **Gabriël Münningshoff**, oud-hoofdredacteur van Pokrof. In Pokrof 2012-4 zal een In memoriam worden geplaatst.
Redactie Pokrof.

Katholieke Oosterse Liturgievieringen juli-aug-sept 2012

Amsterdam
Occohofje, Nieuwe Keizersgracht 94

Delft
Oude Delft 18

's-Gravenhage
Huize Maria Ecclesiae, Eisenhowerlaan 120

Eindhoven
Eikenburg, Aalsterweg 289

Haarlem
Jansstraat 41

's-Hertogenbosch
Catharinakerk, Kruisbroederhof 4

Nijmegen (BG)
Dobbelmanweg 3

Nijmegen (NBK)
Titus Brandsma-gedachteniskerk (Jozefkerk), Keizer Karelplein

Rotterdam
Eendrachtshof, Eendrachtstraat 95, 3012 XH

Tilburg
Kapel verzorgingscentrum St. Jozefzorg, Kruisvaarderstraat 32

Utrecht (BG)
Kapel Zorgcentrum West, ingang Kanaalstraat 197

Amsterdam: (Byzantijnse Gemeenschap)

Zondag 9 september, 10 u: Goddelijke Liturgie. Alle diensten van de Byzantijnse Gemeenschappen (BG) in het land zijn in principe onder voorbehoud. Voor verdere informatie: 070-3000993,

www.pokrof.nl, of het aldaar vermelde secretariaat van de desbetreffende gemeenschap.

Boekelo: (BG)
Zondag 23 september, 10.30 u: Goddelijke Liturgie in Sint-Marcellinuskerk, Beckumerstraat 167.

Delft: (BG)
Zondag 9 september, 10 u: Goddelijke Liturgie.

Doorn: (Utrechts Byzantijns Koor)
Zondag 23 september, 10 u: Goddelijke Liturgie in Martinuskerk, Dorpsstraat 15.

Eindhoven: (BG)
Zondag 1 juli, 11.30 u: Goddelijke Liturgie.
Zondag 2 september, 11.30 u: Goddelijke Liturgie.

's-Gravenhage: (BG)
Zaterdag 14 juli, 10 u: Goddelijke Liturgie.
Zondag 22 juli, 10 u: Goddelijke Liturgie.
Zaterdag 11 augustus, 19.30 u: Vigilie Gedaanteverandering van de Heer.

Zondag 12 augustus, 10 u: Goddelijke Liturgie.
Zaterdag 18 augustus, 10 u: Goddelijke Liturgie.
Zondag 26 augustus, 10 u: Goddelijke Liturgie.
Zaterdag 15 september, 10 u: Goddelijke Liturgie.
Zaterdag 22 september, 19 u: Vespers.
Zondag 23 september, 10 u: Goddelijke Liturgie.

Haarlem: (BG)
Zaterdag 7 juli, 19.30 u: Goddelijke Liturgie.

's-Hertogenbosch: (Johannes van Damascusgemeenschap)
Iedere zondag 10.15 uur: Goddelijke Liturgie; soms bij afwezigheid van een priester Metten i.p.v. Goddelijke Liturgie.
Bijzondere diensten:

Zondag 1 juli, Vijfde Zondag na Pinksteren, 10.15 u: Goddelijke Liturgie.
Zondag 8 juli, Zesde Zondag na Pinksteren, 10.15 u:

Goddelijke Liturgie.
Zondag 15 juli, Zevende Zondag na Pinksteren, 10.15 u: Goddelijke Liturgie.
Zondag 22 juli, Achtste Zondag na Pinksteren, 10.15 u: Goddelijke Liturgie.
Zondag 29 juli, Negende Zondag na Pinksteren, 10.15 u: Goddelijke Liturgie.
Zondag 5 augustus, Tiende Zondag na Pinksteren, viering op deze zondag van de Gedaanteverandering des Heren, 10.15 u: Goddelijke Liturgie met de Zegening van de Druiven.
Zondag 12 augustus, Elfde Zondag na Pinksteren, 10.15 u: Goddelijke Liturgie.
Zondag 19 augustus, Twaalfde Zondag na Pinksteren, viering op deze zondag van de Ontslaping van Maria, 10.15 u: Goddelijke Liturgie.
Zondag 26 augustus, Dertiende Zondag na Pinksteren, 10.15 uur, Goddelijke Liturgie.
Zondag 2 september, Veertiende Zondag na Pinksteren, 10.15 u: Mettendienst.

Zondag 9 september, Vijftiende Zondag na Pinksteren, 10.15 u: Goddelijke Liturgie
Zondag 16 september, Zestiende Zondag na Pinksteren, viering op deze zondag van het Feest van Kruisverheffing, 10.15 u: Goddelijke Liturgie.
Zondag 23 september, Zeventiende Zondag na Pinksteren, 10.15 u: Goddelijke Liturgie.
Zondag 30 september, Achttiende Zondag na Pinksteren, 10.15 u: Metten. Voor verdere inlichtingen: Myrjam Corsten, 073-6890148.

Nijmegen: (BG)
Zaterdag 22 september, 19 u: Goddelijke Liturgie.

Nijmegen: (Nijmeegs Byzantijns Koor)
Zaterdag 1 september, Begin van het Kerkelijk Jaar, viering van de Veertiende Zondag na Pinksteren, 19 u: Chrysostomusliturgie.

Voor informatie over Nijmeegs Byzantijns Koor: www.hetnbnk.nl.

Roosendaal: (BG)
Zondag 29 juli, 14 u: Goddelijke Liturgie in O. L. Vrouweparochie, Kade 23.
Zondag 30 september, 10:30 u: Goddelijke Liturgie in St. Josephkerk, St. Josephstraat 2.

Rotterdam: (BG)
Zondag 1 juli, 10.15 u: viering onder voorbehoud; voor precieze gegevens zie informeren bij bestuur.
Zondag 5 augustus, 10.15 u: Goddelijke Liturgie.

Tilburg: (Tilburgs Byzantijns Koor)
Zondag 1 juli, 10 u: Goddelijke Liturgie.
Zondag 9 september, 10 u: Goddelijke Liturgie.
Zondag 30 september, 10.30 u: Goddelijke Liturgie in Heikesse Kerk (H. Dionysius), Stadhuisstraat 6. Voor actuele informatie: www.tilburgsbyzantijnskoor.nl

Utrecht: (BG)
Woensdag 15 augustus, Ontslaping van de Moeder Gods, 10 u: Goddelijke Liturgie, in St. Antoniuskerk, Kanaalstraat 200.
Zondag 16 september, Liturgie van de Zondag na Kruisverheffing, 10.30 u: Goddelijke Liturgie.

De redactie van Pokrof heeft besloten om vanaf 1 januari 2012 geen kerkberichten van Oosterse katholieke vieringen meer te plaatsen, maar steeds in het eerste nummer van de jaargang een lijst van de desbetreffende websites (Byzantijnse gemeenschappen, koren) op te nemen.

De illustraties op de omslag:
Voorzijde: Oude feesticoon van de Transfiguratie (6 augustus), Rusland.
Achterzijde: Fragment Transfiguratie-icoon (Foto's: The Temple Gallery, Londen)

Pokrof

is een uitgave van:
katholieke vereniging voor
oecumene athanasius
en willibrord

